

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

2025, 15: 1-31

Hadislerde 'Sâlih' Sözcüğünün Kullanımı Üzerine Bir Tetkik

A Study on the Use of the Word 'Sâlih' in Hadiths

دراسة حول استخدام كلمة 'صالح' في الأحاديث النبوية

Mustafa Öztürk

Prof. Dr.

İstanbul Sabahattin Zaim University | Faculty of Theology
İstanbul | Türkiye

E-mail: mustafa.ozturk@izu.edu.tr

ORCID: orcid.org/0000-0002-3787-2457

RORID: ror.org/00xvwpq40

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 01.08.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 27.12.2025

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2025

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık | December

DOI: 10.61218/hadith.1756133

Atıf | Citation: Öztürk, Mustafa. "Hadislerde 'Sâlih' Sözcüğünün Kullanımı Üzerine Bir Tetkik". *HADITH* 15 (Aralık 2025), 1-31.

Etik Beyan | Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mustafa Öztürk)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. | No external funding was used to support this research.

Yayıncı | Published by: Veysel Özdemir.

İntihal | Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. | This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi

Hadislerde ‘Sâlih’ Sözcüğünün Kullanımı Üzerine Bir Tetkik

Prof. Dr. Mustafa Öztürk

Anahtar Kelimeler

Hadis
Kur’an
Sâlih Amel
Sâlih Kul
Sâlih Ahlâk

Öz

Hadislerdeki kullanımını tetkik ettiğimiz sâlih sözcüğü, lügat anlamına paralel şekilde faydalı, faziletli, hayırlı/iyi, sadık, samimi, doğru ve güzel olan, helal, işe yarar, elverişli, bozukluk ve yanlışlıktan arınmış, barışçı, uyumlu, kaliteli vb. manalarla öne çıkmaktadır. Üstelik sözcük, pek çok âyette görüldüğü üzere hadislerde de öncelikle dinî ve dünyevî bakımdan hayırlı, faydalı iş anlamında sâlih amel veya hayırlı, faziletli kimse anlamında sâlih kul şeklinde bir eylemin yahut bir insanın niteliği olarak yer alır. Aynı zamanda sözcük, genel ya da muayyen bir içeriği tavsif eder. Diğer taraftan ilgili sözcük, sâlih memleket, sâlih ev, sâlih aile, sâlih arkadaş, sâlih komşu, sâlih mal, sâlih evlat, sâlih rüya gibi birçok ibarede, toplumlarda az ya da çok kıymet atfedilen daha spesifik ve daha geniş yelpazedeki kelimeler grubunun vasfı olmuştur. Ayrıca şuna da vurgu yapalım ki, hadislerdeki kullanım, genelde Kur’an, özelde Kur’an merkezli çalışmalarındaki kullanımla üslup ve muhteva yönüyle benzerliklere ve farklılıklara sahip olup, nispeten daha pratik ve kapsamlı gözükmekte ve tabii olarak sözcüğün anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

A Study on the Use of the Word ‘Sâlih’ in Hadīths

Keywords

Hadīth
Qur’an
Sâlih Deed
Sâlih Servent
Sâlih Ethics

Abstract

The word sâlih, whose usage in hadīths we have analyzed, stands out with the meanings of beneficial, virtuous, auspicious/good, loyal, sincere, true and beautiful, halal, useful, convenient, free from corruption and falsehood, peaceful, harmonious, quality, etc., similar to its lexical meaning. Moreover, the word appears in hadīths, as in many verses, primarily as a characteristic of an action or a person, such as sâlih deed in the sense of a good and beneficial deed in religious and worldly terms, or sâlih servant in the sense of a good and virtuous person. At the same time, the word describes a general or specific content. On the other hand, the related word has become the characterization of a more specific and wider range of words attributed more or less value in societies in many phrases such as sâlih country, sâlih houe, sâlih family, sâlih friend, sâlih neighbor, sâlih property, sâlih son, sâlih dream, etc. Let us also emphasize that the usage in the hadīths, in general with the Qur’an and Qur’an-centered studies, shows stylistic and substantive similarities and differences, while being more practical and comprehensive, thus aiding understanding of the term.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'de *sâlih* sözcüğünün tekil ve çoğul şekliyle sıkça geçtiği malumdur. Söz konusu sözcük, pek çok âyette daha ziyade *amel* kelimesinin vasfı yani *sâlih amel* olarak kullanılır. Öyle ki, böyle bir amel, iman ettikten sonra insanı âhirette kurtaracak yegâne kriterdir.¹ Kur'ân-ı Kerîm, ayrıca *sâlih insandan* sitayişle bahseder. Nitekim bazı âyetlerde *sâlih* kelimesi hem müstakillen hem de Allah Teâlâ'nın "*Kullarım!*" dediği kimi insanların ve hatta toplumların vasfı olarak yer alır.² Âyetlerde, kelimenin türediği *salâh* kökünden gelen *ıslâh*, *muslih* ve *sulh* gibi başka sözcükler de kullanılır.³ Kur'an'ı belli seviyede okuyan herkes, bu tür kullanımların az ya da çok farkındadır. Konu hakkında Kur'ân-ı Kerîm içerikli bir kısım çalışmaların yapılmış olması da ilave bir farkındalık oluşturmaktadır. Mesela ilgili çalışmaların en kapsamlısı olduğu anlaşılan Ömer Dumlu'nun, *Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi* adlı doktora tezinde salâh kavramı, Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alınmış, bilhassa sâlih amel ve sâlih insan tabirleri üzerinde isabetli tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır.⁴ Bununla birlikte İsmail Karagöz'ün, *Kur'an'da Sâlih Amel Kavramı Sâlih ve Muslih İnsanların Özellikleri* adlı makalesinde sâlih sözcüğünün tasarrufuna dair Kur'anî bir bakış açısı bulmak mümkündür.⁵ Yine Abdurrahman Altuntaş'a ait *Kur'an'da İnsanın Sâlih Olma Süreci* isimli makale, aynı şekilde Kur'an merkezli bir çalışma olarak takdim edilebilir.⁶ Diğer taraftan değerler eğitimi alanında ve fikhî bağlamda sâlih sözcüğünün kullanımına katkı sağlayan başka bazı çalışmalar yapılmıştır.⁷ Ancak bütün bu çalışmalarda hadis külliyatından istifade, ya oldukça sınırlı veya yok denecek kadar azdır. Üstelik, araştırdığımız kadarıyla, sözcük hakkında hadislerin perspektifiyle detaylıca tetkik edilen bir çalışmaya da ulaşabilmiş değiliz. Dolayısıyla hadisler bazında konunun boyutlarını ve muhtevasını derinliğine müşahede etmek için müstakil araştırmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Buna göre makalemizin öncelikli hedefi, Kur'ân-ı Kerîm'in sıklıkla altını çizdiği ve pek çok kez teorik ve genel bir üslupla

---

¹ Bk. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), el-Bakara 2/25, 62; en-Nahl 16/97; el-Beyyine 98/7; el-Asr 103/3.

² Bk. el-Mâide 5/84; Yûsuf 12/9, 101; el-Kehf 18/8; el-Enbiyâ 21/105; el-Kasas 28/27.

³ Bk. el-Bakara 2/11, 220; en-Nisâ 4/114, 128; el-Kasas 28/19.

⁴ Ömer Dumlu, *Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992). Ömer Dumlu'nun tezinden ürettiği anlaşılan bir makalesinde de sâlih amel, sâlih ve muslih insan, sulh gibi ifadeler öne çıkarılmıştır. Bk. a.mlf., "Salâh Kavramı Üzerine Bir inceleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1992), 147-159.

⁵ Bk. İsmail Karagöz, "Kur'an'da Sâlih Amel Kavramı Sâlih ve Muslih İnsanların Özellikleri", *Diyanet İlmî Dergi* 33/2 (1997), 59-72.

⁶ Bk. Abdurrahman Altuntaş, "Kur'an'da İnsanın Sâlih Olma Süreci", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2018), 81-113.

⁷ İlgili çalışmalar için bk. Nusrettin Yılmaz, "Andragojik Açından Bir Değer Olarak Sâlih Amel", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 667-699; Murat Akın, "Değerler Eğitimi Açısından İman-Amel-i Salih İlişkisi", *Toplumsal Bütünleşmede Değerler ve Eğitimi III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi (Bildiriler Kitabı)*, ed. Hasan Meydan (Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2018), 237-247; Mustafa Çakır, "Fıkıh İlminin Bireyde Sâlih Amel Bilincinin Şekillenmesine Katkıları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 41 (2023), 75-104.

takdim ettiği sâlih sözcüğünün, meseleleri pratize eden hadislerin dilinde nasıl ele alındığının anlaşılmasına yardımcı olmak, sonuçta sözcüğün kullanımı hakkında indirgemeci yaklaşımlardan uzak kendi içerisinde bütüncül bir bakışı açısı sunmaktır. Sâlih kelimesinin türediği kökten gelen diğer kelimeler, sınırları aşmamak adına çerçeve dışında tutulacaktır.

Araştırmamız için temel hadis kaynakları olarak Kütüb-i Tis'a yanında Abdürrezzâk (öl. 211/826) ve İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) *Musannef*leri, Taberânî'nin (öl. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i, İbn Huzeyme (öl. 311/924) ve İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *Sahih*'leri ve Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı taranmıştır. Ancak çalışmada her bir hadisin bütün kaynakları zikredilmemiş, uzatmamak adına itibar sırasına göre evvela Kütüb-i Tis'a'ya dahil eserler kaynak gösterilmiştir. Kütüb-i Tis'a'dan herhangi birinde bulunmayan hadisler ise sözünü ettiğimiz diğer kaynaklardan verilmiştir. Ayrıca elde edilen hadisler, olabildiğince kullanılmış ancak sıhhat açısından bir değerlendirmeye tabi tutulmamış, yalnızca içerik cihetiyle muayyen başlıklar altında incelenmiştir. Zira makalemizin çerçevesi, tekil veya çoğul bizzat *sâlih* lafzının merfû rivayetlerdeki kullanımıyla sınırlıdır. İlgili kullanımı ortaya çıkarmak üzere, genelde hadislerin bağlam bilgisi yanı sıra belli başlı hadis şerhleri ile bazı klasik lügat ve sözlüklerden faydalanılmıştır.

1. Sâlih Sözcüğünün Lügat Anlamı

Sâlih sözcüğünün lügat anlamının tahlil için öncelikle onun türediği *salâh* köküne bakmak isabetli olacaktır. *Salâh*, sözlükte fesât (bozulma, bozuk) ve *seyyi'* (kötülük ve kötü-çirkin) kelimelerinin karşıtı olarak bir şeyin iyi, doğru, faydalı ve uygun olması yanında doğruluk, dürüstlük manalarına gelir. Yukarıda zikri geçen yine aynı asla sahip kelimelerden *sulh*, nefret ve düşmanlığa son verme; *islâh*, düzeltme, daha iyi ve yararlı hale getirme, insanlar arasındaki ihtilaf ve çatışmayı ortadan kaldırma; *muslih*, bozukluğu düzeltip iyileştiren, tamir eden, barıştan yana olan anlamındadır.⁸ Bütün bunlar dikkate alınca ismi fâil kalıbındaki *sâlih* sözcüğünün faydalı, hayırlı/iyi, doğru ve güzel olan, işe yarar, elverişli, bozukluk ve yanlışlıktan arınmış, barışçı, uyumlu, kaliteli, vb. anlamlara geldiği söylenebilir. Nitekim giriş kısmında atıfta bulunduğumuz gibi Kur'ân-ı Kerîm'de de *sâlih* kelimesi biri, dinî ve dünyevî bakımdan hayırlı, faydalı güzel davranış; diğeri, hayırlı, faydalı güzel davranışlara sahip kişi olmak üzere iki anlamıyla ön plana çıkmaktadır.⁹ Hadislerdeki muhteva ve kullanım ise aşağıda sunulmaktadır.

⁸ *Salâh* ve türevleri hakkında bilgi için bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğârîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 489, 490; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Avd Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), "Slh", 4/142, 143; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), "Slh", 2/516, 517; Mustafa Çağrı, "Sâlih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/31.

⁹ Bk. Çağrı, "Sâlih", 36/31. Ayrıca ilgili âyetleri bir arada görmek için bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1364), "Slh", 410-412.

2. Sâlih Sözcüğünün Hadislerdeki Kullanımı

Sâlih sözcüğü, pek çok âyette yer aldığı haliyle hadislerde de öncelikle sâlih amel, sâlih kul veya herhangi bir kelimedenden bağımsız olarak sâlih/sâlihler şeklinde geçmektedir. Ayrıca sözcük, toplumlarda kendilerine itibar edilen memleket, ev, aile, kadın/eş, evlat, komşu, mal-mülk, nimet ve benzeri daha spesifik ve daha geniş ölçekteki birtakım kelimelerin vasfı olarak da kullanılmakta, bunların değerine değer katmaktadır.

2.1. Sâlih amel

Hadislerdeki sâlih amel söylemi ya oldukça genel ya da muayyen bir muhtevaya sahiptir. Dolayısıyla konu bu ayırım esas alınarak tetkik edilecektir.

2.1.1. Genel anlamda sâlih ameller

Hadislerde, bir örnek veya isim verilmeksizin genel anlamda sâlih amel tabiri kullanılırken sâlih amel işlemenin üstünlüğü, sâlih amele teşvik, sâlih amelle kötü ameli birbirine karıştırmaktan ve gayr-i sâlih amelden sakındırma, sâlih ve kötü amelin temessül ederek kabirde sahibinin karşısına çıkması ve sâlih amele muktedir olmak için dua ve duanın önemi gibi meselelerin konu edildiği görülür.

Sâlih amelin üstünlüğünü dile getiren hadislere göre, insanoğluna ondan daha faziletli bir şey verilmemiştir.¹⁰ Âhirette peygamberlere mensûbiyet, ancak takva ve sâlih amel ile gerçekleşecektir.¹¹ Allah katında en hayırlı eylem, az da olsa devamlı olan sâlih ameldir.¹² Normal zamanlarında sâlih amel işlemeye müdavim kul, bir iptila, hastalık veya yolculuk gibi arızî durumlar sebebiyle, yapmaya güç yetiremediği mûtat amelini, aynen yapmış hükmünde sevap kazanır.¹³ Üstelik bu şahıs, iptiladan/hastalıktan kurtulursa günahlardan temizlenmiş olur. Şayet kurtulamadan ölürse Allah Teâlâ onu bağışlar ve merhamet eder.¹⁴ Benzer husustaki bir başka hadis şöyledir: “Her kim Allah yolunda ribâtta (sınır boylarında veya önemli bir yerde düşmana karşı nöbette) iken ölürse, dünyada yapmış

---

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 12/295. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 4/158.

¹¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 2/411.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İkâmetü's-Salât”, 140; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/321.

¹³ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), “Cenâiz”, 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/194, 198, 3/148, 238. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Cihâd”, 134.

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/148, 258.

olduğu sâlih amelinin sevabı aynen devam eder, ölümünden sonra da rızıklandırılır, imtihan edicilerden (kabir meleklerinden) emin olur ve Allah onu kıyamet günü korkudan emin olarak diriltir.”¹⁵

Sâlih amellere teşvik eden hadislere gelince, bu konudaki bir rivayette (yoğun ve meşakkatli) meşguliyetlerle muhatap olmadan önce söz konusu ameller hususunda aceleci davranmak gerektiği belirtilmiş, ardından bazı ibadetler sayılmıştır.¹⁶ Bunun yanında âhir ömrün selameti bağlamında sâlih amellere özendirilen bazı hadisler câlib-i dikkattir. Nitekim Hz. Peygamber:

“Allah bir kuluna hayır murâd ettiğinde onu istihdam eder.” buyurmuş, sahâbî:

“Onu nasıl istihdam eder yâ Rasûlallah?” diye sormuş, Hz. Peygamber:

“Ölümü öncesi, o kimseyi sâlih amel işlemeye muvaffak kılar.” diye cevap vermiştir.¹⁷ Yine benzer bir hadise göre Hz. Peygamber:

“Allah bir kula hayır murâd ederse onu ballandırır.” buyurmuş, sahâbî:

“Ballandırmak nedir, Yâ Rasûlallah?” diye sormuş, Hz. Peygamber şu mukabelede bulunmuştur:

“Allah Teâlâ onu ölümünden önce sâlih amel işlemeye muktedir kılar,¹⁸ neticede kendisinden hoşnut olur.”¹⁹

Hadise göre sâlih amelde bulunmak, ömrü sâlih amellerle tamamlamak hayatı ballandırmaya/bal tadında yaşamaya ve nihayet ebedî kurtuluşa vesile olmaktadır.²⁰ Doğrusu, sâlih amelin insan hayatındaki yerine etki etmesi bakımından *ballandırmak* metaforunun kullanılması oldukça anlamlıdır. Zira balın tabiiliği yanında özel ve şifalı bir gıda oluşu malumdur.²¹ Zahiren bal, nasıl ki insan için organik bir şifa kaynağı ise sâlih amel de müminin maddî ve mânevî hayatını tanzimde benzer özelliğe sahiptir. Ayrıca Hz. Peygamber, mümini bal arısına benzetmiş, onun bal arısı gibi güzel, temiz ve helal şeyler yediğini, güzel şeyler ürettiğini, hiçbir şeyi tahrip etmediğini ve kırıp dökmediğini belirtmiştir.²² Bu noktada *arı-bal* ilişkisi, *sâlih kul-sâlih* amel ilişkisiyle karşımıza çıkmaktadır. Yani hayatı bal tadında yaşamak isteyen, arı misali devamlı bal üretmek için gayret etmeli hem süreç hem de sonuç odaklı çalışmalıdır. Nitekim son nefes selametinin önemine dikkat

¹⁵ İbn Mâce, “Cihâd”, 7. Ribât ve sâlih amel ilişkisine dair başka bir kullanım için ayrıca bk. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî Abdürrezzâk, *Musannefu Abdürrezzak*, thk. Habîburrahman el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebül-İslâmî 1403), 5/281.

¹⁶ İbn Mâce, “İkâmetü’s-salat”, 78.

¹⁷ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Kader”, 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/106, 120.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/200.

¹⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/54, 55.

²⁰ Nitekim “Erkek veya kadın, mümin olarak her kim ‘sâlih amel’ işlerse, onu mutlaka güzel bir hayat ile yaşatırız ve mükâfatlarını, elbette yapmakta olduklarının en güzeli ile veririz” (en-Nahl 16/97) âyet-i kerîmesi de bu fikri teyit eder mahiyettedir.

²¹ Bk. en-Nahl 16/69.

²² Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/199.

çekilen yukarıda yer verdiğimiz rivayetlere benzer bir başka rivayette, ilave olarak kişinin ömrünün herhangi bir kesitinde cennete götürecek sâlih ameller işleyebileceği ancak sonra onları terk edip cehenneme götürecek kötü amellere dalabileceği, üstelik tam aksine, kişinin başlangıçta bir müddet kötü ameller işleyip sonra cennete götürecek sâlih amellerle hayatına çeki düzen verebileceği ifade edilmektedir.²³

Hadislerde bir yandan sâlih amel işlemeye teşvik edilirken, diğer yandan gayr-i sâlih amellerden sakındırılmaktadır. Bilindiği üzere âyet-i kerîmede Hz. Nuh'un oğlu hakkında *إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ* "O, gayr-i sâlih bir ameldir."²⁴ denilmiş, kötü amelleri sayesinde kişinin bizatihi kendisi *gayr-i sâlih amel* diye anılır olmuştur. İlgili âyeti Hz. Peygamber aynı zamanda *إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ* "O, gayr-i sâlih amel işledi." şeklinde de okumuştur.²⁵ Bununla birlikte Nûh Peygamber'in hak dine daveti karşısında oğlunun takındığı inkârcı tutumun *gayr-i sâlih amel* diye tabir edilmesi, imanın esasen bir tür *sâlih amel* olduğuna işaret eder.²⁶ Öyleyse yapılan işlerin Allah katında sâlih olarak değerlendirilebilmesi için öncelikle sağlam bir inanca sahip olmak gerektiği unutulmamalıdır. Çünkü birçok âyette, ötede kurtuluşa erecek olan (muhsin, muttaki, müflih) şahıslar önce imanları, ardından sâlih amelleriyle örnek gösterilmektedir.²⁷ Dolayısıyla imandan sonra sâlih amellerin baskın olması ve elden geldiği kadar gayr-i sâlih amellerle karıştırılmaması, kulluk kalitesi adına önem arz eder. Bu durum *şehitlik* mertebesinde bile kendini göstermektedir. Şehitlerin özelliklerini anlatan bir hadiste amelleri bakımından dört tür şehit olduğu, bunlardan birinin de hayatın seyrinde sâlih amellerine kötü (*gayr-i sâlih*) ameller karıştırdığı, ancak Allah'a verdiği sözü yerine getirip düşmanla çarpıştığı ve o esnada öldürüldüğü için şehit sayıldığı bildirilir. Fakat bu kimse diğerlerine göre üçüncü dereceden bir şehittir.²⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de de peşi sıra gelen üç âyette ensar ve muhâcirden ve onlara iyilikle (ihsan ile) uyan müminlerin güzel akıbetinden övgüyle söz edilirken, münafıklardan ve duçar olacakları azaptan haber verilmekte, bilhassa bir üçüncü grup olarak sâlih amelle kötü ameli birbirine karıştıran ancak günahlarını da itiraf edenlerden bahsedilmekte, nihayet bunlarla alakalı olarak "*Umulur ki Allah tövbelerini kabul eder.*" buyrulmaktadır.²⁹ Öte yandan bir hadiste insan öldürmek gibi büyük bir cürüm işleyen veya işlemekten uzak kalanlarla irtibatlı olarak zikredilen *sâlih amel* söylemi de oldukça manidardır. Ebu'd-Derdâ'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Mümin haram*

---

²³ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/120.

²⁴ Bk. Hûd 11/46.

²⁵ Bk. Ebû Dâvûd, "Hurûf", 1; Tirmizî, "Kıraat", 2.

²⁶ Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-Sünne)*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 6/136, 137; Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 8/202.

²⁷ Bk. el-Mâide 5/93; Meryem 19/63; el-Kasas 28/67; es-Secde 32/18.

²⁸ Bk. Tirmizî, "Fezâilü'l-Cihâd", 14. Benzer rivayetler için bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Cihâd", 20; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/22, 23.

²⁹ Bk. et-Tevbe 9/100-102.

bir kanı dökmedikçe sâlih amelleri yapmakta ısrara devam eder. Ancak haram bir kan dökerse işi bitmiştir (amelden kesilir).³⁰

Başlığımızla alakalı bir başka mesele, sâlih amel-kabir ilişkisidir. Nitekim kabirde mümini güzel yüzlü, güzel kıyafetli ve hoş kokulu biri karşılayacak, “Sen kimsin?” sorusuna, “Ben senin sâlih amelinim.” diye cevap verecektir. Kafir kimseyi ise çirkin kılıklı ve pis kokulu biri karşılayacak, “Sen kimsin?” sorusuna “Ben senin kötü amelinim.” diyecektir.³¹ Yine başkasının hukukunu çiğneyenin, helalleşmeden ölmesi durumunda hesap günü, varsa sâlih amelinin alınacağı, yoksa kendisine, hakkını gasp ettiği kimsenin (gayr-i sâlih amellerin karşılığı olan) günahlarının yükleneceği belirtilmektedir.³²

Sâlih amelde muvaffak olmak için duaya gelince, bu konuda Hz. Peygamber'den vârid olan şu niyaza yer verebiliriz: “Allahum! Gizli yönlerimi aşikâr yönlerimden daha hayırlı kıl ve aşikâr yönlerimi sâlih eyle! İnsanlara vermiş olduğun malın, ailenin ve evladın sâlih (hayırlı) olanından isterim! Ne dalâlete düşen ne de düşüren olmayı dilerim.”³³ “Allahum! Beni amellerin ve ahlâkın sâlih olanına yönlendir! Zira bunların sâlih olanına ancak sen ulaştırırsın.”³⁴ Rasûlullah (s.a.v.) ayrıca sâlih diyebileceğimiz hoşuna giden işlerle karşılaştığında, onların gerçekte Allah'tan bir ikram olduğunu veciz bir şekilde şöyle ifade ederdi: *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي بِنِعْمَتِهِ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ* “Sâlih amellerin nimetiyle tamamlandığı Allah'a hamdolsun.”³⁵ Bir kısım hadislerden anlaşıldığına göre de dua ve niyazların kabulü için sâlih amellerle tevessülün önemli bir etken olduğu görülür.³⁶

2.1.2. Belli başlı (muayyen) sâlih ameller

Hadislerde isim ve örnek verilmeksizin genel anlamda sâlih amellerden bahsedildiği gibi zaman zaman da özel anlamda-belli başlı sâlih amellerden bahsedilir. Bu meyanda, “Bana sâlih bir amel öğret!” diyen sahâbîye Hz. Peygamber'in, namaz kılmayı, mâsiyeti terk etmeyi ve zikre devamı önerdiği görülür.³⁷ Bir rivayette de, “Ey insanlar!.. (Musibet, hastalık, yaşlılık gibi ağır) meşguliyetlerle muhatap olmadan önce sâlih ameller hususunda acele ediniz!” buyrulmuş ve Allah'ı çokça zikretmek, çokça sadaka vermek ve cuma namazına devam üzerinde durulmuştur.³⁸ Bir başka hadiste “Kalıcı olan sâlih amellerinizi çoğaltınız!” denilmiş, bunların ne olduğu sorulunca cevaben sırasıyla “Allâhu ekber”, “Lâ

³⁰ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 6.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/287.

³² Buhârî, “Mezâlim”, 10; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/506.

³³ Tirmizî, “Deavât”, 123.

³⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 4/125; Benzer bir rivayet için ayrıca bk. Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İftitâh”, 16.

³⁵ İbn Mâce, “Edeb”, 55.

³⁶ Buhârî, “Büyû”, 98, “Edeb”, 5; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), “Rikâk”, 100.

³⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 25/149.

³⁸ İbn Mâce, “İkâme”, 78.

ilâhe illallâh”, “Sübhânellâh”, “Elhamdülillâh”, “Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh” zikirleri sayılmıştır.³⁹ Öte yandan Rasûlullah (s.a.v.), öğlenin ilk vaktinde farzdan önce umumiyetle dört rekat nafile namaz kılmış, gerekçe olarak bu vakitte sema kapılarının açıldığını ve dolayısıyla bunun kendisi için *sâlih bir amel* olarak Allah katına çıkacağını ümit etmiştir.⁴⁰ Yine amellerin pazartesi ve perşembe günleri Allah’a arz edildiğini belirten Peygamberimiz, bu günlerde oruç tutmuş⁴¹ ve bu oruçlarının *sâlih bir amel* olarak Cenâb-ı Hakk’ın huzuruna varmasını arzu etmiştir.⁴² Hac ibadetinin, Kurban Bayramı’nın ve teşrik tekbirlerinin gerçekleştiği süreçler olması hasebiyle⁴³ Rasûlullah (s.a.v.), *sâlih amel* işlenen günlerin Allah katında en sevimsinin, zilhiccenin ilk on günü olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Bunun yanında ibadetin özü sayılan dua, *sâlih dua* şeklinde de tavsif edilmiştir. Hz. Peygamber umre yolculuğuna çıkan Hz. Ömer’den bir nevi özel dua isterken ona şöyle hitap etmiştir: “*Ey kardeşim! Sâlih duana bizi ortak kıl ve bizi duanda unutma.*”⁴⁵

Hadislerde *sâlih* sözcüğüyle belirli ibadetlerle birlikte bazen genel ve ideal ahlâka bazen de bir ahlâkî niteliğe vurgu yapılır. Nitekim Rasûlullah (s.a.v.) “*Ben sâlih ahlâkı tamamlamak için gönderildim.*”⁴⁶ buyurmuş, bir hadiste de *olumlu tutum ve davranış* anlamına gelebilecek *el-hedyü’s-sâlih* ve *es-semtü’s-sâlih* diye kaydedilen ifadeler, nübüvvetten bir parça olarak takdim edilmiştir.⁴⁷ Bir başka kullanım *sâlih* söz ya da *sâlih fe’l*dir. Rasûlullah’ın, “*Uğursuzluk yoktur, onun en iyisi fe’l*dir.” dediği, “*Fe’l nedir?*” sorusuna, “*Sizden birinin işittiği sâlih sözdür.*” diye cevap verdiği nakledilir.⁴⁸ Bir kısım hadislerde de Türkçeye *fal* olarak geçen *fe’l* kelimesi, *sâlih*, *hasen* ve *tayyib* sözcükleriyle nitelenir.⁴⁹ Binaenaleyh uğursuzluk karşısı olarak kullanılan *sâlih fe’l* veya *sâlih* söz tabirleri, Allah’a itimat ve hüsn-i zan bilincini taze tutarak bütün varlığı ve olayları olumlu ve iyimser bir yaklaşımla değerlendirip yorumlamak manasında anlaşılmalıdır.⁵⁰ Ayrıca bir hadiste dikkat çekildiği üzere *muayyen sâlih bir amel* olmanın yanında *sâlih bir ahlâkın neticesi* olarak karşımıza zemzem ikramı çıkmaktadır. Şöyle

---

³⁹ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/75. Farklı bir üslupla ve benzerlik arz eden muhteva için ayrıca bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-Musannefi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1409/1989), 6/92.

⁴⁰ Tirmizî, “Vitr”, 16; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/418.

⁴¹ Tirmizî, “Savm”, 44.

⁴² Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/314.

⁴³ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru’l-Ma’rife, 1379/1959), 2/459.

⁴⁴ Ebû Dâvûd, “Savm”, 61.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/59.

⁴⁶ Ahmd b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/381. *Sâlih ahlâk* kullanımını için ayrıca bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/156.

⁴⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 2.

⁴⁸ Buhârî, “Tıb”, 43.

⁴⁹ Buhârî, “Tıb”, 44; Müslim, “Selâm”, 110-114.

⁵⁰ Bk. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen* (Halep: el-Matbaatü’l-İlmiyye, 1351/1932), 4/235; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 10/214, 215; Ebü’l-Hasen Ali Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003), 9/435.

ki, Hz. Peygamber, Abbas oğullarının, kuyusundan çıkarma zahmetine katlanarak halka zemzem dağıttıklarını gördüğünde bundan çok hoşnut olmuş ve onları şu şekilde teşvik ve takdir etmiştir: “Bunu yapmaya devam ediniz! Çünkü siz sâlih bir amel işlemektesiniz.”⁵¹

Diğer taraftan yukarıda kaydettiğimiz üzere hadislerde genelde gayr-i sâlih amellerden sakındırıldığı gibi aynı zamanda özelde belli başlı bazı gayr-i sâlih fiillerin sebep olduğu duaların reddi gibi hazin bir gerçeklik tasvir edilir. Bu noktada bir iki âyeti hatırlatarak uyarılarda bulunan Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ temizdir, sadece temiz olanları kabul eder. Allah Teâlâ peygamberlerine neyi emrettiyse müminlere de onu emretmiştir. Cenâb-ı Hak peygamberlere buyurmuştur ki, ‘Ey peygamberler! Temiz ve helâl olan şeylerden yiyiniz, sâlih amel işleyiniz!’⁵² Yine Allah Teâlâ buyurur: ‘Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyiniz.’⁵³ Hz. Peygamber (devamla) der ki: Bir kimse (Allah yolunda) uzun seferler yapar. Saçı başı dağınık, toza toprağa bulanmış vaziyette ellerini gökyüzüne açarak ‘Yâ Rabbi! Yâ Rabbi!’ diye dua eder. Halbuki onun yediği haram, içtiği haram, giydiği haramdır ve haram ile beslenmektedir. Böyle birinin duası nasıl kabul edilir!”⁵⁴

Hadiste zikri geçen âyetlerin bağlamı ve tefsirinden anlaşıldığına göre, temiz ve helal olan rızık, sahibini sâlih amel işlemeye müyesser kılar. Bir amelin sâlih olabilmesinin önemli şartlarından biri, amel sahibinin haramlardan uzak kalmasıdır. Yediği, içtiği ve giydiği haram olan kimsenin Allah! deyip yalvarmasının bir karşılığı yoktur.⁵⁵ Hâsılı, burada belli başlı gayr-i sâlih amellerden söz edilecek olursa haram yeme ve içmenin yanında haram giymekten bahsedilebilir. Bunlar, hem gayr-i sâlih ameller hem de sâlih amel diye gözüken işlerin sıhhatine zarar veren fillerdir. Bu doğrultuda bir âyet-i kerîmenin ifadesiyle güzel sözlerin Allah’a yükseleceği, onları Allah’a ulaştırmanın sâlih ameller olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.⁵⁶ Hz. Peygamber de yolculuk esnasında akşamdan bir mağaraya sığınmış geçmiş milletler ait üç arkadaşın durumunu hikâye eden hadisinde, mevzumuzla ait daha açık ve pratik bir misal sunmaktadır. Şöyle ki söz konusu arkadaşlar, mağarada istirahat ederken dağdan kopan bir taş parçası mağaranın kapısını kapatmış, dolayısıyla oradan çıkış yolu bulamamışlar ve birbirlerine, “Sizi bu kayadan, yaptığımız sâlih amelleri vesile edinerek Allah’a dua etmekten başka hiçbir şey kurtaramaz!” demişler. Bunun üzerine onlardan biri, çok zor şartlara rağmen yaşlı anne babasına yaptığı hizmetini;

⁵¹ Buhârî, “Zekât”, 75.

⁵² el-Mü’minûn 23/51.

⁵³ el-Bakara 2/172.

⁵⁴ Rivayeti bir bütün olarak görmek için bk. Müslim, “Zekât”, 65; Tirmizî, “Tefsîr”, 3.

⁵⁵ Haram yeme içmenin ve haram giymenin, duanın kabulüne engel olacağına dair detaylı yorumlar için bk. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mesâbih şerhu Mişkâtü'l-mesâbih* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 5/1890.

⁵⁶ el-Fâtır 35/10. Konuyla ilgili muhtelif görüş ve analizler için ayrıca bk. Dumlu, *Kur’ân-ı Kerim’de Salâh Meselesi*, 71-73; Hasan Keskin, “Fâtır Suresi 10. Ayeti Bağlamında Tevhid Sözü İle Sâlih Amel İlişkisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 117-129.

diğeri, vaktiyle iştiyakla beklenti içinde olduğu bir kadınla buluşma fırsatı eline geçtiği halde zinaya yaklaşmayıp iffetini koruduğunu; bir üçüncüsü ise çalıştırdığı işçiye fevkalade hakkaniyetli davrandığı için onun malının ziyadesiyle artmasına sebep olduğunu dile getirmiş ve bu kimseler, “Şayet bunu senin rızan için yaptıysak” deyip bilhassa işledikleri sâlih amelî, dualarının kabulüne vesile kılmışlar, nihayet her birinin duası, taşın bir miktar yerinden ayrılmasına sebep olmuş ve mağaradan kurtulup yola koyulmuşlar.⁵⁷

Görüldüğü gibi sâlih amel, umumiyetle algılandığı gibi yalnızca belli başlı ibadetlere yönelik bir kullanım değil, her türlü ibadet, ahlak ve muamelat içerikli seviyeli, kaliteli/sağlam eylemlere yönelik bir kullanımdır. Söz konusu eylemleri besleyen arka plan ise iman ve kulluk bilincidir.

2.2. Sâlih kul-insan

Sâlih kul, sâlih insan, sâlih kimse söylemleri veya bunların çoğul şekli, tıpkı *sâlih amel* ifadesinde olduğu gibi hadislerde genel veya muayyen bir muhtevaya sahiptir. Dolayısıyla konuyu bu ayrımı esas alarak tetkik edeceğiz.

2.2.1. Genel anlamda sâlih kimseler

Belirli bir şahıs zikretmeksizin genel olarak sâlihlerden bahseden hadislerde, onların dünyevî ve uhrevî faziletleri hususundaki kimi niteliklerinden ve neticede nail olacakları nimetlerden söz edilmektedir. Bu duruma göre nebevî anlayışta gerçek dostluk ve yakınlık, yalnızca Allah dostlarıyla ve sâlihlerle olabilmektedir. Zira Hz. Peygamber, “*Babamın ailesinden falan zat, gerçek dostum değildir. Gerçek dostum, Allah’ın velileri ve sâlih müminlerdir.*” buyurur.⁵⁸ “Allahım bana sâlih kullarına lütfettiğinin en faziletlisini lütfeyle!” diye dua eden bir sahâbîye Hz. Peygamber, en gözde atıyla birlikte Allah yolunda şehit edilecek bir bedel ödemeye hazır olmasını önermiştir.⁵⁹ Bir hadiste de sâlih kölenin (yaptığı güzel işlerde) iki ecri olduğu nakledilmiş,⁶⁰ ecirlerden biri, efendisine; ikincisi, Allah’a yönelik sorumluluğundan kaynaklı salâhına (iyi haline) bağlanmışır.⁶¹ Başkasından bir şey istemeyi hoş karşılamayan Hz. Peygamber, “*Şayet isteyeceksen sâlihlerden iste!*” demiştir.⁶² Ayrıca gece namazına devamı ısrarla tembih eden Rasûlullah (s.a.v.), Allah’a yaklaştıran, günahlara kefâret olup onlardan uzaklaştıran ve bedendeki hastalıkları izale eden bu namazın geçmişte sâlihlerin adeti olduğunu haber

---

⁵⁷ Buhârî, “Büyû”, 98; Müslim, “Rikâk”, 100.

⁵⁸ Buhârî, “Edeb”, 14; Müslim, “Îmân”, 366; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/203.

⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbûrî İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebûl-İslâmî, 1412/1992), 1/23; İbn Hibbân, *Sahîh*, 10/496.

⁶⁰ Buhârî, “İtk”, 16.

⁶¹ Bk. Buhârî, “İtk”, 16; Tirmizî, “Birr”, 54; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 13/108, 112.

⁶² Ebû Dâvûd, “Zekât”, 28; Nesâî, “Zekât”, 84; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/334.

vermiştir.⁶³ Öğüt talep eden bir sahâbîye Hz. Peygamber, “Sâlih kulun, insanlardan hayâ ettiği gibi senin de Allah Teâlâ’dan hayâ etmeni tavsiye ederim.” buyurmuştur.⁶⁴

Bazı hadislerde de peygamberlerden sonra belâların en şiddetlisinin sâlihlere gelebileceği, onların bunlarla kolaylıkla başa çıkacağı, hatta adeta varlık ve konfor içindeki bir kimse misali söz konusu durumu ferahlıkla karşılayacakları⁶⁵ ancak onlara bir diken batmasının dahi günahlarının affına ve derecelerinin yükselmesine vesile olacağı ifade edilmiştir.⁶⁶ Diğer taraftan sâlihler için ramazan ayının farklı bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, ramazan ayında Allah Teâlâ’nın her gün cennetini süslediği ve ona, “(Ey cennet!) Sâlih kullarımın dünyanın eziyet ve meşakkatlerinden kurtulup sana gelmeleri yakındır.” diye seslendiği rivayet edilir.⁶⁷ Üstelik genel anlamda dünya hayatından göçmeye hazırlanan sâlihleri bekleyen karşılama ve iltifatlar oldukça manidar gözükmektedir. Nitekim melekler, ölümleri esnasında insanlara eşlik etmekte; sâlihlere güzel muamelede bulunup onları müjdelemekte, sâlih olmayanlara (kötülere), kötü davranıp çirkin akıbetlerini bildirmektedir.⁶⁸ Bu noktada, gerek Hz. Yûsuf’un gerekse Hz. Peygamber’in, “Ey Rabbim dünyada ve âhirette sen benim dostumsun, beni müslüman olarak öldür ve sâlihlere ilhak eyle!” şeklindeki dualarını hatırlamak ehemmiyet arz eder.⁶⁹ Zira sâlih kul, ölümünün akabinde dünyanın sıkıntılarından kurtulup rahata kavuşacaktır.⁷⁰ Hadislerde sâlihlerin de sâlih olmayanların da cenazesinin acelece kabre konulması istenirken, aynı bağlamda ölümle birlikte sâlih şahsın, “Beni acelece yerime kavuşturun!” dediği, sâlih olmayanın “Eyvah beni nereye götürüyorsunuz!” diye haykırdığı nakledilir.⁷¹ Her halükârda cenazeyi kabre indirmekte acele davranılmasının sebebi olarak sâlih insanla sâlih olmayana göre değişen iki gerçeğin altı çizilmiştir. Şöyle ki sâlih insan, hayatın yorgunluğundan kurtulup derhal gerçek yurduna/huzura kavuşmak istemektedir. Sâlih olmayana gelince onun bir an önce kabre konulmasıyla, başta insanlar olmak üzere diğer varlıklar, şerrinden kurtulmuş olacaktır.⁷²

⁶³ Tirmizî, “Deavât”, 101.

⁶⁴ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 6/69.

⁶⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 23.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/159.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/292.

⁶⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/364.

⁶⁹ Yûsuf 12/101; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/191.

⁷⁰ Buhârî, “Rikâk”, 42; Müslim, “Cenâiz”, 61; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî Mâlik, *el-Muvatta’* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Cenâiz”, 54.

⁷¹ Buhârî, “Cenâiz”, 50, 52; Nesâî, “Cenâiz”, 44; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/41.

⁷² Buhârî, “Cenâiz”, 51; Müslim, “Cenâiz”, 51.

Neticede kişi kabre indirildiğinde varsa sâlih ameli, kendisini sarıp sarmalayacak⁷³ ve kabirdeki sualleri düzgün cevaplayana “Sâlih bir şekilde (selametle ve huzurla)⁷⁴ uyu!” denilecektir.⁷⁵ Konuyla alakalı bir başka hadisten anlaşıldığına göre de sâlih kimse kabre konulduğunda herhangi bir korku ve endişeye kapılmaksızın detaylıca olduğu anlaşılan soruları kolaylıkla cevaplayacak, sonuçta ona cennetteki makamı gösterilerek şöyle denilecektir: “Dünyada sen samimi imana sahiptin, bu imanla öldün ve (kıyamet günü) inşallah bu imanla diriltileceksin.” Sâlih olmayanın (kötünün) ise kabrinde korku ve dehşete kapılacağı, benzer sorular karşısında zora düşeceği ve fena bir akibete maruz kalacağı anlatılır.⁷⁶ Sâlih kimseyle ilgili benzer durum ve tasvirler Kur’an’la irtibat çerçevesinde de dikkat çekilmiştir. Bir hadisin beyanıyla Kur’ân-ı Kerîm, kıyamet gününde bir insan görünümünde tecelli ederek kendisiyle ilgilenen iki tür kimseden bahsedecektir. Onlardan biri, Kur’an’ı öğrenip hıfzeden fakat onunla amel etmeyendir. Öteki ise onu okuyup ezberleyen ve onunla amel eden sâlih bir kimsedir. Sâlih insan cennet nimetlerine kavuşurken, âmil (sâlih) olmayan cehenneme sürüklenecektir.⁷⁷ Bir rivayette de genel olarak sâlihlerin bağışlanacağı ve günahkarlara şefaathçi kılınacakları aktarılmakta,⁷⁸ kudsî hadis formunda gelen bir kısım rivayetlerde âhirette Allah Teâlâ’nın sâlih kullarına hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir kalbin hayal edemeyeceği nimetler hazırladığının müjdesi verilmektedir.⁷⁹ Bunun yanında cennette sâliha kadınların, sâlih erkeklere ait olduğu nakledilir.⁸⁰ Bir de Cenâb-ı Hakk’ın âhirette derecesini yükselttiği sâlih kul, terfiinin nedenini sorunca ona cevaben, “Hayattaki çocuğunun istiğfarı sebebiyledir.” denilir.⁸¹

Sâlihlerin bütün bu üstün konumu ve özellikleri nedeniyle hadislerde zımnem veya doğrudan onlarla bağ kurma ve onları örnek alma tavsiye edilir. Hz. Peygamber’in Kur’an’dan bir sûre öğretirmişçesine öğrettiği tahiyyât duasında Rasûlulah’a, kendimize ve aynı zamanda sâlih kullara selam vermemiz,⁸² yatmadan önce okunması istenilen “Sâlih kulları koruduğun gibi beni (nefsimi) de koru!” şeklindeki dua,⁸³ söz konusu nebevî tavsiyenin göstergesidir. Hz. Peygamber’in, bu doğrultuda sâlih arkadaşla oturup kalkanı, güzel koku satanla oturup kalkana benzetmesi manidardır.⁸⁴ Üstelik

---

⁷³ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 24/105.

⁷⁴ Hadisin anlamı için bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/238.

⁷⁵ Buhârî, “İlim”, 24, “Vudû”, 37, “Küsûf”, 4.

⁷⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 32.

⁷⁷ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/129.

⁷⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/17.

⁷⁹ Buhârî, “Bedü’l-halk”, 8, “Tevhîd”, 35; Müslim, “İmân”, 312, “Cennet”, 2, 3, 4.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/13.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/509.

⁸² Tahiyyât hadisiyle ilgili bk. Buhârî, “Tevhîd”, 5; Müslim, “Salât”, 60, 61.

⁸³ Buhârî, “Tevhîd”, 13; Müslim, “Zikir”, 64.

⁸⁴ Buhârî, “Zebâih”, 31, “Büyü”, 38; Müslim, “Birr”, 146; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 16.

Rasûlullah'ın dualarında, “Allahım! Bizi seçkin kullarından kıl!” diye niyazda bulunması, “Seçkin kullar kimdir?” diye sorulunca da bunların sâlihler olduğunu belirtmesi,⁸⁵ örneklilikle ilgili bir başka anlam taşır. Yine Allah Teâlâ'nın örnek kul-sâlih müslüman sayesinde komşularından yüz hane halkı üzerinden belâları defediyor olduğunu belirten rivayet,⁸⁶ bu meyanda zikredilebilir. Bir hadiste de “Üzüme kerm demeyin! Kerm, sâlih müslüman kimsedir.”⁸⁷ buyurularak sâlih şahsın cömertlik vasfıyla ilgili örnekliliğine işaret edilmiştir. Doğrusu hadisteki uyarıyı ve müslümana yüklediği vasfı anlamak için kerm sözcüğünün kullanımını bilmek ehemmiyet arz eder. Şöyle ki, Araplar, kerm kelimesini üzüm, üzüm asması ve şarap anlamında kullanırlardı. Şarabın hem üzümünden yapılması hem de kişiyi cömertliğe sevk etmesi nedeniyle kendisine kerm denildiği söylenir. Aynı zamanda kerm, cömertlik anlamına gelen keremle aynı kökten türemiştir. Hz. Peygamber'in üzümün kerm diye anılmasını hoş karşılamaması ve yasaklaması, öncelikle şarap kelimesini hatırlatmaktan sakındırmak içindir. Kermi, sâlih müslümanın vasfı olarak tavsif etmesi onun cömertlik anlamıyla bağlantılı olsa gerektir.⁸⁸ Konu hakkındaki başka bazı hadisler, benzer anlamda “Kerm, mümindir;”⁸⁹ “Kerm, müslüman kimsedir;”⁹⁰ “Kerm, mümin kalbidir.”⁹¹ şeklinde farklı ibarelerle gelmiştir. Rasûlullah (s.a.v.), evliliği teşvik ederken de “Sâlih erkeklerin sâliha kadınlarla evlenmesini” örneklik açısından daha uygun bulmuştur.⁹²

Öte yandan bir kısım hadislerde sâlihlerin toplumda azınlıkta kalmasının kendileri için yalnızlık/gurbet, toplum için helak vesilesi olacağı belirtilmiştir. Nitekim bir gün Hz. Peygamber, “Gariplere müjdeler olsun!” buyurmuş, “Garipler kimdir?” sorusuna, “Kötü insanlar içerisindeki azınlık sâlih kimselerdir...” diye cevap vermiştir.⁹³ “Aramızda sâlihler olduğu halde helâk olur muyuz?” sualine Hz. Peygamber şu mukabelede bulunmuştur: “Çirkinlikler/günahlar çoğalınca helak olursunuz.”⁹⁴

Bununla birlikte nebevî söyleme göre günahların çoğalması sebebiyle toplu bir musibet gelince, sâlihler de bu musibetten beri olamayacak ancak onlar, ötede ibadet ve niyetlerine göre Allah'ın mağfiretine ve rızasına kavuşacak⁹⁵ neticede kurtulacaklardır.⁹⁶ Ayrıca bir rivayette, toplumlarda

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/431.

⁸⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 13/215.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/509.

⁸⁸ Bk. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1392), 15/4, 5; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/567, 568; Muhammed el-Emîn b. Abdillâh el-Hererî, *Şerhu Sahîhi Müslim: el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 22/387.

⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/291.

⁹⁰ Müslim, “Elfâz”, 6, 8, 10; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 74.

⁹¹ Buhârî, “Edeb”, 101, 102; Müslim, “Elfâz”, 7.

⁹² Dârimî, “Nikâh”, 10.

⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/177.

⁹⁴ Buhârî, “Enbiyâ”, 7; Müslim, “Fiten”, 1, 2; Tirmizî, “Fiten”, 23.

⁹⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/294.

⁹⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, 16/305.

bozgunculuğun yaygın olduğu âhir zamana işaretle sâlih kulların ardı ardınca yok olup gideceği, kalan diğer insanlara Allah'ın değer atfetmeyeceği ilan edilmekte,⁹⁷ bir başka rivayette sâlihlerin peş peşe yok olacağı, sonra ancak arpa döküntüleri misali döküntülerin kalacağı bilgisine yer verilmektedir.⁹⁸

2.2.2. Belli başlı (muayyen) sâlih kimseler

Hadislerde isim verilmeksizin genel anlamda sâlih kimseler, nitelikleri ve bunların elde edecekleri mükafatlar dile getirildiği gibi bazen de özel anlamda-belli başlı sâlih kimselerden söz edilir. Mesela Rasûlullah (s.a.v.), Miraç gecesinde diğer peygamberler tarafından “*Merhaba sâlih Nebî! Merhaba sâlih kardeş!*” hitabıyla karşılanmış,⁹⁹ Hz. Peygamber de Hz. İsa'dan “*Sâlih kul*” diye bahsetmiştir.¹⁰⁰ Yine Rasûlullah, Habeşistan'a hicret edip kendisine sığınan müslümanları, müşriklere karşı himaye eden Necaşî'yle ilgili olarak gıyaben bu ifadeyi kullanmıştır. Necâşî öldüğünde Hz. Peygamber ashâbına, “*Bugün Habeş'ten sâlih bir kimse vefat etmiştir. Kalkınız, onun (kardeşiniz Ashame'nin) namazını kılalım.*”¹⁰¹ buyurmuştur.

Diğer taraftan Hz. Peygamber, kimi sahâbîleri hakkında *sâlih kul* söylemiyle övgüde bulunmuştur. Onlardan biri Abdullah b. Ömer'dir. Bir keresinde Abdullah b. Ömer, rüyasında cehennemin şiddetli halini görmüş ve o esnada bir melek kendisini “*Korkma! Sen sâlih bir kimsesin.*” diyerek teselli etmiştir. Çok etkilendiği muhtemel olan bu rüyayı Abdullah b. Ömer, ümmehâtü'l-mü'minînden kız kardeşi Hz. Hafsa'ya, o da Hz. Peygamber'e anlatmıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Abdullah sâlih bir kimsedir, keşke gece namazını artırsa!*” buyurmuştur.¹⁰² Vürûd sebebi, söz konusu rüya olduğu anlaşılan hadisin başka bir rivayetinde Rasûlullah'ın önerisi, “*Abdullah ne güzel bir adamdır, bir de gece namazı kılsa!*” şeklindedir.¹⁰³

Sâlih vasfıyla dile getirilen bir sahâbî de Amr b. el-Âs'tır. Hz. Peygamber, Amr b. el-Âs'ın Kureyş'in sâlihlerinden olduğunu belirtmiş,¹⁰⁴ “*Sâlih bir mal, sâlih bir adamın elinde ne güzeldir!*” hadisini ona yönelik kullanmıştır.¹⁰⁵ Bu durum bizzat Amr b. el-Âs'tan şöyle nakledilir: Rasûlullah (s.a.v.) bana:

“*Kıyafetini ve silahını alıp yanına gel.*” dedi. Yanına gittim, abdest alıyordu. Kafasını kaldırıp bana baktı, sonra başını eğdi ve buyurdu ki:

---

⁹⁷ Buhârî, “Rikâk”, 9.

⁹⁸ Buhârî, “Meğâzî”, 35, “Rikâk”, 9; Dârimî, “Rikâk”, 11.

⁹⁹ Buhârî, “Salât”, 1, “Enbiyâ”, 5; Müslim, “İmân”, 263, 264.

¹⁰⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 8, 48; Müslim, “Cennet”, 58.

¹⁰¹ Buhârî, “Cenâiz”, 54, “Menâkıbu'l-ensâr”, 38; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/295.

¹⁰² Buhârî, “Ta'bîr”, 36.

¹⁰³ Buhârî, “Fezâilü's-Sahâbe”, 19. Hz. Peygamber'in bu teşviki üzerine Abdullah b. Ömer'in geceleri ihya etmek maksadıyla az bir miktar uyuduğu nakledilmektedir. Bk. Buhârî, “Fezâilü's-Sahâbe”, 19, “Ta'bîr”, 36.

¹⁰⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 49.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, 8/6, 7.

“Seni bir orduya komutan olarak görevlendirmek istiyorum. Böylece Allah Teâlâ sana selâmet versin ve seni ganimete kavuştursun...” Buna mukabil ben dedim ki:

“Ey Allah'ın Rasûlü! Ben mal elde etmek niyetiyle müslüman olmadım. Aksine İslam'a duyduğum arzu ve sizinle beraber olma düşüncesiyle müslüman oldum.” Hz. Peygamber:

“Ey Amr! Sâlih kimse için sâlih bir mal ne kadar güzeldir!” buyurdu.¹⁰⁶

Rasûlullah'ın dilinde ve kastında sâlih insan tabirine muhatap olan bir başka sahâbî Sa'd b. Ebî Vakkas'tır. Hz. Aişe'nin aktardığına göre Rasûlullah (s.a.v.), Medine'de bir gece düşman saldırısından endişe etmesi sebebiyle uyuyamamış ve “Keşke, bu gece ashâbımdan sâlih bir adam gelse ve beni korumak üzere bekçilik yapsa!” diye temennide bulunmuştu. O esnada bir silah sesi duyulmuş,¹⁰⁷ Rasûlullah (s.a.v.), “Kim o?” deyince, gelen kişi, “Ben Sa'd Ebî Vakkâs'ım, sizi korumak, burada nöbet tutmak maksadıyla geldim” demişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber gece boyu rahat bir uyku uyumuştur.¹⁰⁸

Hadisteki sâlih adam ifadesi, bağlamından anlaşıldığına göre öncelikle nöbet tutma işini hakkıyla yapan anlamındadır.¹⁰⁹ Kimi şârihler, buradaki sâlih kaydıyla münafık olmayan (sadık ve samimi) bir kimsenin kastedildiğini söylemiştir.¹¹⁰ Öte yandan Hz. Peygamber, vaktiyle şiddetli bir hastalığa yakalanan Sa'd b. Ebî Vakkas'a, söz konusu hastalıktan iyileşip uzun yıllar yaşayacağını ve Allah Teâlâ'nın kendisinin derecesini artıracığı sâlih ameller işleyeceğini bildirmiş¹¹¹ ve gerçekten o, sâlih bir zat olarak uzun bir ömür sürmüştür.¹¹²

Hz. Peygamber, Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan başka bir diğer Sa'd'ı, yani Sa'd b. Muâz'ı sâlih kul olarak tanıtmıştır. Vefatının ardından kabri başında onun hakkında, “Kendisi için arşın titrediği ve semânın kapılarının açıldığı sâlih kul...” diye övgüde bulunmuştur.¹¹³

Hülâsa gerek genel anlamda gerekse belli başlı sâlih insanlardan bahsedilince, toplumumuzdaki bir tür anlayışın sonucu olarak yalnızca pir-i fani, ak sakallı, eli tespihli, sohbeti güzel kimseler değil

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/197, 202; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/467.

¹⁰⁷ Muhtemelen bu ifadeyle kılıç veya süngü gibi savaş aletlerinin birbirine çarparak çıkardığı bir ses kastedilmektedir. Bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 15/183.

¹⁰⁸ Buhârî, “Cihâd”, 70, “Temennî”, 4; Müslim, “Fezâilü's-Sahâbe”, 39, 40.

¹⁰⁹ Bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 5/82.

¹¹⁰ Ahmed b. İsmail b. Osman el-Kûrânî, *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*, thk. Ahmed Azv (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008), 11/115.

¹¹¹ Buhârî, “Cenâiz”, 36.

¹¹² Hayatı için bk. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed-Ali Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 3/61-65; İbrahim Hatiboğlu, “Sa'd b. Ebû Vakkâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/372-374.

¹¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/327. Sa'd'ın vefatı sebebiyle bizzat “Rahman'ın arşı titredi.” anlamındaki hadis için ayrıca bk. Buhârî, “Menâkübü'l-Ensâr”, 12; Müslim, “Fezâilü's-Sahâbe”, 123-125.

de yaşlısıyla genciyle ömrün her alanında kulluk bilinciyle hareket edip sâlih amellerle temayüz eden şahıslar akla gelmelidir.

2.3. Sâlih sözcüğünün diğer bazı kullanımları

Hadislerde, *amel ve kul/insan* kelimelerinin vasfı olarak kullanılan *sâlih* sözcüğü, yukarıda dile getirdiğimiz üzere hemen herkesin az ya da çok değer atfettiği hayatın içinden daha geniş çerçevedeki belli başlı bazı kelime ve terimleri de nitelemekte, bunlara ayrı bir itibar kazandırmaktadır. Aşağıda söz konusu kullanımlara yer verilecektir.

2.3.1. Sâlih memleket ve sâlih arkadaş

Hz. Peygamber, zaman zaman -bir eğitim metodu olarak- vermek istediği mesajları, geçmiş ümmetlerden naklen somut misallerle veya teşbih yoluyla muhatabın zihnine yaklaştırdı. Nitekim başlığımızdaki *sâlih memleket* söylemi, geçmiş milletlere ait bir misalle serdedilirken; *sâlih arkadaş* söylemi, teşbih formuyla anlatılmıştır.

Sözü edilen sâlih memleketle ilgili hadise göre, vaktiyle geçmiş ümmetlerden doksan dokuz kişiyi öldürmüş bir adam, bir rahibe giderek tövbe arayışı içinde olduğunu belirtir ancak maslahatına uygun cevabı alamayınca rahibi de öldürüp sayıyı yüze tamamlar. Ardından arayışa devam eden adam, karşılaştığı bir alimden tövbesinin kabul olup olmayacağını sorar. “Alim şu cevabı verir:

‘Elbette kabul olur. İnsanla tövbe arasına kim girebilir ki! Öncelikle sen, şu bulunduğun çirkin karyeden (beldeden) çık ve falanca sâlih karyeye (sâlih insanların bulunduğu falanca yere) git, orada Allah Teâlâ’ya ibadet et!’

(Hz. Peygamber devamla der ki), Adam ilgili yere gitmek için yola çıkar. Ne var ki, yarı yolda eceli yetişir. Rahmet melekleriyle azap melekleri onu kimin alıp götüreceği konusunda tartışmaya başlarlar. Rahmet melekleri:

‘Bu zat, tövbe ederek ve kalbiyle Allah’a yönelerek yola düştü’, derler. Azap melekleri:

‘Bu adam hayatında hiç iyilik yapmadı ki’, derler. O esnada insan kılığına girmiş bir melek çıkar gelir. Melekler onu aralarında hakem tayin ederler. Hakem olan melek:

‘Geldiği yerle gittiği yeri ölçün. Hangisine daha yakınsa, adam o tarafa aittir’, der.

Melekler iki mesafeyi ölçerler. Gitmek istediği yerin daha yakın olduğunu görürler. Neticede onu sâlih karyeden/memlekette sayarlar.’¹¹⁴

Görüldüğü üzere hadisin tasviriyile günahlar içinde yüzen şahıs, başta niyeti ve sâlihlere/sâlih memlekete yakın oluşu sebebiyle affedilmiştir.

---

¹¹⁴ Bk. Müslim, “Tevbe”, 46, 47, 48; İbn Mâce, “Diyât”, 2.

Konu başlığımızın ikinci tabirini oluşturan ve hadiste teşbih formuyla takdim edilen *sâlih arkadaş/dosta* gelince onun durumu misk satana benzetilmektedir. Şöyle ki, “*Misk satan kimse, arkadaşına güzel kokusundan bir miktar hediye eder veya arkadaş, ondan satın alır yahut hiç değilse onun yanında olduğu sürece güzel koku koklamış olur.*” Buna karşın *sâlih* olmayan kötü arkadaşın/dostun hali, demirci dükkanında körük çekene benzetilmektedir. “*Körük çeken, arkadaşının ya elbisesini yakar veya arkadaş, körüğün kötü kokusundan rahatsız olup durur.*”¹¹⁵

2.3.2. Sâliha kadın, sâlih ev, sâlih binek ve sâlih komşu

Hadislerde insanın mutlu ve huzurlu olma sebepleri arasında *sâliha kadın, sâlih ev (mesken)* ve *sâlih binek* sayılmaktadır. Tam aksine insanı huzursuz eden, saadetini gideren şeyler arasında da bunların *sâlih* olmayanları (kötü olanları) sayılmaktadır.¹¹⁶ Bazı rivayetlerde mutluluk vesilesi olarak *sâlih komşu* da zikredilmekle beraber¹¹⁷ *sâliha* kadına muhtelif üsluplarla özellikle şöylece vurgu yapılır. “*Dünya bir metadır (geçimlik), en hayırlı meta (geçimlik/nimet) sâliha kadındır.*”¹¹⁸ “*Dünya bütünüyle metadır ancak sâliha kadından daha üstün bir meta yoktur.*”¹¹⁹ “*Kişinin sahip olduğu en değerli hazine sâliha kadındır; kocası, kendisine baktığında onu mesrur eder, emrettiğinde ona itaat eder, yanı başından ayrılıp uzaklaştığında ona sadık kalır.*”¹²⁰ “*Şükreden kalp, zikreden dil ve kocasına din ve dünya işlerinde yardımcı olan sâliha kadından daha hayırlı bir kazanç yoktur.*”¹²¹ Bununla birlikte “*Sâliha kadın, kadınlar arasında beyaz paçalı karga misalidir.*”¹²² Yani emsaline nispetle daha az bulunmaktadır.¹²³

2.3.3. Sâlih mal, sâlih aile ve sâlih evlat

Hz. Peygamber, “*...İnsanlara vermiş olduğun malın, ailenin ve evladın sâlih olanından isterim! Ne dalâlete düşen ne de düşüren olmayı dilerim!*”¹²⁴ şeklinde dua ve niyaz etmiştir. Yine Rasûlullah (s.a.v.), yukarıda sebep-i vürûduyla detaylıca kaydettiğimiz gibi sahâbeden Amr b. el-Âs'a hitaben, “*Sâlih bir mal, sâlih bir adamın elinde ne kadar güzeldir!*” buyurmuştur.¹²⁵

¹¹⁵ Buhârî, “Zebâih”, 31, “Büyû”, 38; Müslim, “Birr”, 146; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 16.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/168.

¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/407.

¹¹⁸ Müslim, “Radâ”, 64. Benzer bir rivayet için ayrıca bk. İbn Mâce, “Nikâh”, 5. Bir rivayette de *sâliha kadın* yerine *sâlih koca/eş* kaydı vardır. Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 13/22.

¹¹⁹ Nesâî, “Nikâh”, 15.

¹²⁰ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 32. Ayrıca bk. İbn Mâce, “Nikâh”, 5.

¹²¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 8/205. Ayrıca bk. İbn Mâce, “Nikâh”, 5.

¹²² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 8/201. Ayrıca bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 7/131.

¹²³ Bk. Muhammed Abdürraûf b. Tâci'l-ârifin el-Münâvî, *Feyzu'l-kadir şerhu'l-Câmi's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1356), 3/492.

¹²⁴ Tirmizî, “Deavât”, 123.

¹²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/197, 202; İbn Hibbân, *Sahih*, 8/6, 7.

Öte yandan Hz. Peygamber, insanın ölümünden sonra amel defterine sevap yazılmasını devam ettirecek üç iyilikten bahsetmiş, bunlardan birinin sürekli faydaya vesile olan hayır anlamındaki sadaka-i câriye, diğerinin yararlı ilim, bir ötekinin ise iyilik yapan ve hayır duada bulunan sâlih evlat olduğunu belirtmiştir.¹²⁶ Bunun yanında mizanda en ağır gelecek amellerden biri olarak kendisinden önce vefat etmiş sâlih evladı için sabredip sevabını Allah'tan bekleyen ebeveynin ecrinden söz edilmektedir.¹²⁷

2.3.4. Sâlih vezir ve sâlih halef

Sâlih sözcüğü, bir hadiste *vezir* kelimesinin vasfı olarak kullanılmaktadır. Şöyle ki, idari bir iş üstlenen kimseye Allah hayır murâd ederse kendisine sâlih bir vezir (yardımcı/danışman) nasip eder de unuttuklarını ona hatırlatır, hatırladığında ona yardımcı olur.¹²⁸ Benzer bir rivayette sâlih yerine *sıdk sahibi (dürüst)* ifadesi yer alır. Üstelik bu rivayetin devamındaki beyanata göre şayet Allah Teâlâ o yöneticiye hayır dışında başka bir şey murâd ederse, kendisine öyle kötü bir vezir verir ki, unuttuklarını ona hatırlatmaz, hatırında tuttuğu işler konusunda ona yardımcı olmaz.¹²⁹

Sâlih sözcüğünün nitelediği bir başka kelime *halef*dir. İlgili hadise göre “*Cenâb-ı Hak, musibet anında ‘Allah’tan geldik Allah’a döneceğiz.*¹³⁰ *diyeni kimsenin başındaki musibeti giderir, akıbetini güzelleştirir, söz konusu musibet sebebiyle kaybettiği şeyin yerine hoşnut olacağı sâlih bir halefi ihsan eder.*”¹³¹ Halef kelimesi zikredilmese de aynı manaya gelen bir kullanım Hz. Peygamber’in hanımlarından Ümmü Seleme’nin naklettiği şu rivayette geçmektedir. Ümmü Seleme demiştir ki, Rasûlullah (s.a.v.):

“*Ölen kimsenin yanında bulunduğunuz zaman, hayır söyleyin. Çünkü melekler sizin söylediklerinize ‘Âmîn’ derler.*” buyurdu. Ümmü Seleme (kocasını kastederek) der ki:

Ebû Seleme vefat edince ben, “Yâ Rasûlallah (şimdi) ne diyeyim?” diye sordum, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle söylememi önerdi:

“*Allahım! Onu affet, bana onun arkasından sâlih bir bedel (halef) ver!*” Ümmü Seleme sözlerine devam ederek şunları söyledi: (Ben de o şekilde dua ettim). Bunun üzerine Allah Teâlâ onun yerine bana Muhammed (s.a.v.)’i ihsan etti.¹³² Diğer taraftan Hz. Peygamber, amcasının oğlu Ca’fer’in Mûte savaşında şehit olmasının ardından çocuklarıyla görüşmüş, onları teselli etmek ve gerekli mesajı

---

¹²⁶ Müslim, “Vasiyyet”, 14; Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 14; Tirmizî, “Ahkâm”, 36; İbn Mâce, “Mukaddime”, 20.

¹²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/237, 5/365.

¹²⁸ Nesâî, “Bey’at”, 33.

¹²⁹ Bk. Ebû Dâvûd, “Harac”, 4.

¹³⁰ Bk. Bakara 2/156.

¹³¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 12/255.

¹³² Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 15.

vermek maksadıyla şu duada bulunmuştur: “Allahım! Ca’fer sana en güzel mükafat için geldi. Sâlih kullarından herhangi bir kula en hayırlısını halef kıldığın gibi ona da kendi soyundan bir halef kıl!”¹³³

2.3.5. Sâlih rüya

Hadislerde çoğunlukla bir nitelik olarak kullanılan sâlih sözcüğü rüyalara da vasıf olmuştur. Allah Rasûlü’ne ilk vahiy sâlih/sâdik rüya şeklinde gelmiştir. İlgili rivayetlerde Hz. Peygamber’in gördüğü rüyaların sabah aydınlığı misali apaçık ortaya çıktığı ifade edilmektedir.¹³⁴

Öte yandan Rasûlullah (s.a.v.), kendisinden sonra başka bir nebî ve rasûlün gönderilmeyeceğini yani vahyin kesileceğini, ancak mübeşşirâtın (müjdecilerin) devam edeceğini bildirmiş, “Mübeşşirât nedir?” sorusuna “Sâlih rüyadır.” diye cevap vermiştir.¹³⁵ Benzer cevap, bir kısım rivayetlerde biraz daha detaylı olup söz konusu rüyayı, “müslümanın göreceği”¹³⁶ veya daha özel vurguyla “sâlih kimsenin göreceği” belirtilmiştir.¹³⁷ Hz. Peygamber’e, “Dünyada ve âhirette onlar için müjde (büşrâ) vardır.”¹³⁸ anlamındaki âyette geçen müjdenin ne olduğu sorulmuş, Hz. Peygamber, “O, sâlih rüyadır, onu mümin görür.” buyurmuştur.¹³⁹ Gerek bu rivayetlerin bazısının devamında gerekse müstakillen aktarılan rivayetlerde müminin (sâlih/sadık) rüyasının nübüvvetin kırk altıda biri olduğu kaydedilir.¹⁴⁰ Bir rivayette de sâlih kimseyle güzel rüya arasındaki ilişki açıkça şöyle dile getirilir: “Güzel rüya, sâlih kimsedendir. Bu da nübüvvetin kırk altıda biridir.”¹⁴¹

Bu doğrultuda, Hz. Peygamber tarafından rüyalar sâlih ve kötü/karışık olmak üzere ikiye ayrılmış, sâlih rüyanın Allah’tan, sâlih olmayan kötü/karışık rüyanın şeytandan olduğu ifade edilmiştir.¹⁴² Üstelik güzel rüya görüldüğünde -herhangi bir zarara dûçâr olmamak adına- herkese anlatmak yerine sadece dostlara anlatmak; kötü rüyalar görüldüğünde sol tarafa hafifçe tükürüp, şeytandan Allah’a sığınmak ve onları başkalarıyla paylaşmamak gerektiği tavsiye edilir.¹⁴³ Rasûlullah

¹³³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/380, 381.

¹³⁴ Bk. Buhârî, “Bedü’l-vahy”, 1, “Tefsîr”, 96/2. Başka bazı rivayetlerde sadık rüya diye geçmektedir. Bk. Buhârî, “Tefsîr”, 96/1, 3, “Ta’bîr”, 1; Müslim, “İmân”, 252-254.

¹³⁵ Buhârî, “Ta’bîr”, 6.

¹³⁶ Müslim, “Salât”, 207; Ebû Dâvûd, “Salât”, 148; Nesâî, “Tatbîk”, 8; İbn Mâce, “Ta’bîr”, 1.

¹³⁷ Mâlik, “Rüyâ”, 3, 5.

¹³⁸ Yunus 10/64.

¹³⁹ Tirmizî, “Rüyâ”, 3; İbn Mâce, “Ta’bîr”, 1.

¹⁴⁰ Buhârî, “Ta’bîr”, 4; İbn Mâce, “Ta’bîr”, 1. *Kırk altıda bir* oranı yanında bir hadiste de sâlih rüyanın “nübüvvetin yetmişte biri” olduğu belirtilmiştir (Müslim, “Rüyâ”, 9). Bir başka hadiste ise “Rüyaları en sadık olanlar, sözleri en doğru olanlardır.” buyrulmuştur (Ebû Dâvûd, “Edeb”, 88; Tirmizî, “Rüyâ”, 1). Dolayısıyla rüyanın doğruluğu hakkındaki farklı oranların rüyayı gören kişilerin sıdk ve istikametine mebni olarak dile getirildiği söylenebilir. Konuyla ilgili bu ve daha başka yorumlar için bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 9/513; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/362, 363; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 24/131.

¹⁴¹ Buhârî, “Ta’bîr”, 2; İbn Mâce, “Ta’bîr”, 1.

¹⁴² Buhârî, “Ta’bîr”, 3; Müslim, “Rüyâ”, 3; İbn Mâce, “Ta’bîr”, 4.

¹⁴³ Buhârî, “Ta’bîr”, 3; Müslim, “Rüyâ”, 4; İbn Mâce, “Ta’bîr”, 4.

(s.a.v.), ayrıca sâlih rüyalara çok değer vermiş,¹⁴⁴ ekseriyetle sabah namazından sonra ashabına, “İçinizde rüya gören var mı?” diye sormuş, duruma göre rüyaları tabir etmiştir.¹⁴⁵

2.3.6. Sâlih nimet, sâlih konak ve sâlih elbise

Hz. Peygamber sâlih kelimesini, Allah Teâlâ'nın lütfettiği veya lütfedeceği genel veya müşahhas anlamdaki nimetlerin niteliği olarak da kullanmıştır. Mesela Rasûlullah (s.a.v.) yemek yiyip sofradan çekildikten sonra, “Bize lütufta bulunup hidâyet eden, Allah'a hamdolsun. Bizi yediren, içiren ve bize her türlü sâlih nimetler veren Allah'a hamdolsun.”¹⁴⁶ derdi. Yine Hz. Peygamber, hurma ağaçlarının tomurcuklandığını görünce onları çok beğenmiş ve “Allahım bize verdiğin şeylerin sâlihini (sâlih nimetleri) elimizden çekip alma!” şeklinde dua etmiştir.¹⁴⁷ Bununla birlikte Rasûlullah (s.a.v.) dualarından birinde cehennemden Allah'a sığınarak af ve mağfiret dilemiş ardından cennet nimeti olarak Cenâb-ı Hak'tan sâlih bir konak istemiştir.¹⁴⁸ Ayrıca o, cuma namazına gitmek niyetiyle giyilecek güzel elbiseyi sâlih vasfıyla niteleyerek şöylece önermiştir: “Her kim cuma günü gusleder, temizlenir; varsa ailesinin kokusundan sürünür ve elbiselerinin sâlih olanını giyinir ve sonra cumaya gider, (safların arasından geçerken) müslümanların omuzlarına basmaz (onlara rahatsızlık vermez) ve hutbe esnasında lakırdı etmez ise bu durum, iki cuma arasındaki (küçük) günahlarına kefarettir...”¹⁴⁹

2.3.7. Sâlih çığır ve sâlih ticaret

Genelde “Kim güzel bir çığır (sünnet/yol) açarsa...”¹⁵⁰ diye nakledilen hadis, bazı versiyonlarında “Kim sâlih bir çığır açarsa” lafızlarıyla şöyle rivayet edilir: “Kim İslam'da sâlih bir çığır açarsa açtığı çığırın eciri ve kendisinden sonra, o çığır ile amel edenlerin ecirleri, sevaplarından hiçbir şey eksilmeksizin ona aittir. Kim de İslam'da (müslümanlar arasında) kötü bir çığır açarsa, açtığı çığırın günahı ve kendisinden sonra onunla amel edenlerin günahları, günahlarından bir şey eksilmeksizin ona aittir.”¹⁵¹

Sâlih ticaret ifadesine gelince, bir rivayette avcılıkla iştil eden, muhtemelen bununla ticaret yapan bir zata Hz. Peygamber, kişinin kendisi ve ailesinin geçimi için helalinden kazanmasının Allah yolunda cihat anlamına geldiğini belirtmiş ve “Allah'ın yardımı ticaretin sâlih olanındadır.” buyurmuştur.¹⁵² Rivayetin bağlamına bakıldığında sâlih ticaretle öncelikle hakkaniyetli helal bir ticaret kastedilmiş olmalıdır.

---

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/44, 50.

¹⁴⁵ Buhârî, “Ta'bîr”, 48; Mâlik, “Rüyâ”, 2; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/44, 50.

¹⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/72.

¹⁴⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/376.

¹⁴⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 23/316.

¹⁴⁹ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 127.

¹⁵⁰ Bk. Müslim, “İlim”, 15; Tirmizî, “İlim”, 15; İbn Mâce, “Mukaddime”, 14.

¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/360, 362. Ayrıca bk. Müslim, “İlim”, 15.

¹⁵² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/51.

2.3.8. Sâlih hayvan/binek

Hz. Peygamber, sırtı karnına yapışmış, bakımsız ve zayıf bir deveyle karşılaşınca “*Şu dilsiz hayvanlar hakkında Allah’tan ittika ediniz! Sâlih olarak bininiz, sâlih olarak kesip etinden yiyiniz!*” buyurmuş,¹⁵³ dolayısıyla Allah’ın insanlara önemli bir nimet olarak verdiği hayvanlardan istifade etmek için evleviyetle onların belli bir kıvama gelecek şekilde bakımlı olmalarını tavsiye etmiştir.¹⁵⁴ Söz konusu kıvamı da sâlih kelimesiyle betimlemiştir. Yine hadiste geçtiği üzere kişinin mutluluk vesilelerinden biri olarak -maslahata uygun binek- anlamında *el-merkebü’s-sâlih* tabiri kullanılmıştır.¹⁵⁵

Netice itibariyle salih sözcüğü, son başlık altında zikri geçen kullanımlarıyla vasfı olduğu her bir kelimenin değerler dünyasındaki yerini ve önemini dikkatlere sunmaktadır. Bu duruma göre memleketimiz, arkadaşımız, eşlerimiz, evimiz, ailemiz, evladımız, komşumuz, malımız-mülkümüz, bineğimiz, ticaretimiz hatta rüyalarımız, vs. verilen nimet ve imkânlar, sâlih olduğu vakit tabii olarak maddi veya manevi hayatın standardı yükselmektedir.

Sonuç

Hadislerdeki kullanım açısından sâlih sözcüğü, âyetlerdeki gibi öncelikle *sâlih amel* veya *sâlih kul* şeklinde bir eylemin ya da bir insanın vasfı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede kelime, zaman zaman genel, zaman zaman da muayyen bir muhtevayı tanımlayarak anlam kazanmaktadır.

Genel anlamda sâlih amelleri konu edinen hadisler, daha ziyade sâlih amel işlemenin üstünlüğü, sâlih amele teşvik, sâlih amelle kötü ameli birbirine karıştırmaktan sakındırmak ve sâlih amelde başarılı olmak için dua ve duanın önemi gibi hususlara yönelik mesajlar içerir.

Belli başlı (muayyen) sâlih ameller ise namaz, oruç, zikir, dua gibi ibadetlerle birlikte gerek ideal anlamda ahlâka gerekse bir ahlâkî niteliğe vurgu yapan nevi şahsına münhasır (özgün) tabirlerle ifade edilir.

Sâlih kullara gelince, genel olarak sâlih kimseleri ele alan rivayetlerde, onların dünyevî ve uhrevî faziletleri ekseninde bir kısım hasletleri ve neticede elde edecekleri nimetler dile getirilmiştir.

Sâlih sıfatının belirli (muayyen) şahsiyetlere nispet edildiği rivayetler incelendiğinde, sözcüğün taşıdığı değer yükü daha görünür hale gelmektedir. Bu çerçevede, Miraç gecesinde Hz. Peygamber’in diğer peygamberler tarafından “*Sâlih Nebî*” ve “*sâlih kardeş*” hitaplarıyla karşılanması dikkat çekmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’in Hz. İsa’yı “*Sâlih kul*” olarak nitelemesi; Necâşî Ashame’yi ve bazı

¹⁵³ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44.

¹⁵⁴ Bk. Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, 1/125.

¹⁵⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/168.

sahâbîleri çeşitli gerekçelerle “sâlih” vasfıyla takdirle anması, bu kullanımın diğer önemli örnekleri arasında yer almaktadır.

Konuyla alakalı kayda değer bir başka husus, sâlihlerin dünyevî ve uhrevî faziletleri ve nitelikleri nedeniyle onlarla bağ kurmaya ve onları rol model almaya yönelik nebevî işaret ve önerilerdir. Bununla beraber bir kısım hadislerde sâlihlerin toplumda oldukça azınlıkta kalmasının kendileri için gurbet/yalnızlık, toplum için potansiyel helak vesilesi olacağı bildirilmiştir.

Hadis metinlerinde sâlih sözcüğü, aynı zamanda hemen herkesin az ya da çok itibar ettiği daha spesifik ve daha geniş ölçekteki birtakım kelimelerin vasfı olarak kullanılmış ve bunların değerine değer katmıştır. Mesela insanın mutlu ve huzurlu olma sebepleri arasında *sâliha kadın/eş*, *sâlih ev (mesken)*, *sâlih binek* ve *sâlih komşu* sayılmakta; sâlih insanın elindeki *sâlih mal* övülmektedir.

Hâsılı, sâlih sözcüğü, lügat anlamına paralel şekilde hadislerde de duruma göre faydalı, faziletli, sadık, samimi, iyi/hayırlı, doğru ve güzel olan, helal, işe yarar, elverişli, her türlü bozukluk ve yanlışlıktan arınmış, barışçı, uyumlu ve kaliteli gibi muhtelif anlamlarla kendisini göstermektedir. Örneğin sözcük, dinî ve dünyevî bakımdan hayırlı, faydalı iş anlamında *sâlih amel* veya hayırlı, faziletli kimse anlamında *sâlih kul* şeklinde kullanılırken; gerçeğe uygun, doğru, hayırlı güzel anlamında *sâlih rüya*, *sâlih çıkar*; hayırlı, helal, huzur verici anlamında *sâlih mal*; güzel, iyi anlamında *sâlih elbise* ve besili-semiz, işe yarar anlamında *sâlih hayvan/binek* şeklinde kullanılmıştır.

Son olarak şunu da belirtelim ki, hadislerdeki kullanım, (en azından Kur’an merkezli çalışmalarla kıyas edildiğinde) ayetlerdeki kullanımla üslup ve muhteva yönüyle benzerliklere ve farklılıklara sahip olup detay ve pratik taraflarıyla temayüz etmekte ve tabii olarak sâlih sözcüğünün daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Dolayısıyla bu tür çalışmalar, Kur’an’a ait kelime ve terimlerin hadislerde nasıl serdedilip kullanıldığını ortaya çıkarması ve meselelerin, eksik bilgilenme ve bazı dindarlık seviyelerinin bakış açısı olarak tezahür eden indirgemeci yaklaşımlardan uzak bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi bakımından bir boşluk doldurabilir. Dahası, sâlih sözcüğünün türediği salâh ve salâh kavramının diğer türevleri olan *islâh*, *muslih*, *sulh* gibi sözcükler, benzer katkıyı sağlamak üzere hadisler çerçevesinde yapılacak başka çalışmaların konusu olabilir. Hatta sadece hadisler değil, musanniflerin hadis külliyatında *salâh* kavramı ve onun türevlerinin geçtiği hadisleri, hangi ana konu ve alt başlıklar çerçevesinde kaydettiklerine dair bağlam bilgisi de bu tür analizlerde hem orijinal hem de değerli veriler sunabilir.

Extended Abstract

The word *sâlih*, as used in the *ḥadīths*, primarily denotes an action or a characteristic of a person, such as *sâlih* deeds or a *sâlih* servant, similar to its usage in the Qur'ānic verses, describing general or specific content.

In the *hadīths*, *sâlih* deeds generally encompass their superiority, guidance and encouragement to perform them, avoiding their mixture with evil deeds, the importance of praying for success, and related matters. According to some of the relevant points, for example, nothing more virtuous than *sâlih* deeds has been given to mankind. In the Hereafter, belonging to the prophets will only be achieved through piety and *sâlih* deeds. The most virtuous deed in the sight of Allah is a *sâlih* deed that is consistent, even if it is little.

Considering the particular *sâlih* deeds, it is observed that they primarily concern acts of worship, such as abandoning sin, performing the prayer, maintaining *tasbīḥ*, *takbīr* and *tahlīl* or giving alms generously, fasting on Mondays and Thursdays, and asking for *sâlih* prayers from a fellow believer. In the *hadīths*, the word *sâlih* is used to emphasize not only specific acts of worship but also morality. This emphasis is sometimes expressed in reference to general ideal ethics, as in *sâlih akhlāq*, and at other times through original expressions denoting specific moral qualities such as *al-hady al-sâlih* and *al-samt al-sâlih* (positive attitudes and behaviors), *al-kalām al-sâlih* (good speech), and *al-fā'l al-sâlih* (interpreting events favorably). Additionally, the *hadīths* generally warn against non-*sâlih* deeds and more specifically depict the compelling reality of the spiritual harm caused by prohibited acts, such as unlawful eating and drinking or wearing forbidden clothing, which fall within the category of major non-*sâlih* actions.

As for *sâlih* servants, *hadīths* that generally discuss righteous people mention their outstanding characteristics in the context of their worldly and otherworldly virtues and the blessings they will ultimately attain. For example, the night prayer, which is considered to have many beautiful virtues, is a worship that the righteous of the past continued to perform. Modesty (*hayā'*), which enlivens human character, is a defining trait of *sâlih* servants. After the prophets, the righteous are subjected to the most severe trials, demonstrating their distinction through patience and endurance in the face of calamities and misfortunes. Naturally, even a thorn prick serves as atonement for their sins. Moreover, for *sâlih* individuals preparing to depart from this world, angels accompany them during the process of death and in the grave, treating them with kindness and delivering glad tidings. Ultimately, they are freed from the burdens of transient life and attain true tranquility in eternal life.

Concerning the use of the word *sālih* to describe specific or exceptional individuals in the hadīth literature, it is noteworthy, first, that the Prophet Muhammad (peace be upon him) was greeted by other prophets on the Night of Ascension with the words, *'Welcome, o sālih Prophet! Welcome, sālih brother!'*" The Prophet also referred to Jesus (ʿĪsā) as a "*sālih servant.*" Additionally, when the Prophet received news of the death of the Abyssinian Negus, he exemplified loyalty by saying, *"Today a sālih person has passed away from Abyssinia. Lets' get up and perform his funeral prayer."* Likewise, some companions, including ʿAbdullāh ibn ʿUmar, ʿAmr ibn al-ʿĀṣ, Saʿd ibn Abī Waqqās, and Saʿd ibn Muʿādh, were praised in various narrations with the designation of *sālih*.

On the other hand, in numerous hadīth texts, the word *sālih* is applied to broader social entities such as *sālih land, sālih house, sālih family, sālih friend, sālih neighbor* and *sālih wealth*, reflecting concepts that are valued to varying degrees within society.

For this study, primary hadīth sources were surveyed, including the al-Kutub al-Tisʿa, the al-Musannaf collections of ʿAbdur-Razzāq and Ibn Abī Shaybah, al-Ṭabarānī's al-Muʿjam al-Kabīr, the al-Sahih compilations of Ibn Khuzaymah and Ibn Hibbān, and al-Bayhaqī's al-Sunan al-Kubrā. The narrations from these sources were compiled comprehensively, although no critical assessment of their authenticity was conducted. The analysis concentrated solely on their content and was organized under thematic categories. The scope of the study is confined to the use of *sālih* in singular and plural *marfūʿ* narrations.

Finally, it should be emphasized that the employment of *sālih* in the hadīth literature exhibits both stylistic and substantive convergences and divergences relative to its Qurʾānic usage, manifesting a relatively more practical and comprehensive application, thereby contributing to a more nuanced understanding of the word.

Consequently, studies of this nature illuminate the transmission and adaptation of Qurʾānic expressions within the hadīth corpus, offering a holistic analytical perspective that mitigates reductionist interpretations derived from limited knowledge or particular levels of religiosity. Moreover, derivatives of the root *ṣ-l-ḥ*, such as *islāḥ, muṣliḥ, and sullḥ*, warrant further exploration in future studies, while the contexts provided by the compilers (al-musannifīn) of the ḥadīth literature themselves provide valuable original data for the analysis of these concepts.

ملخص موسع

يتضح من دراسة استعمال لفظ "صالح" في الأحاديث النبوية أنه، كما في الآيات القرآنية، يظهر في المقام الأول كوصف للفعل الصالح أو للعبد الصالح، أي صفة متعلقة بالفعل أو بالفاعل. وفي هذا الإطار، يُستعمل اللفظ للإشارة إلى معنى عام أو معيّن بحسب مقتضى السياق.

وفي الأحاديث النبوية، يدخل ضمن الأعمال الصالحة ما يتعلق بفضل القيام بالعمل الصالح، وتوجيه الناس إليه وتحفيزهم عليه، والتحذير من خلطه بالعمل السيئ، وأهمية الدعاء بالتوفيق للعمل الصالح ونحو ذلك. كما تفيد بعض الأحاديث أن أحب الأعمال إلى الله ادوامها وان قل، وأن الانتساب إلى الأنبياء في الآخرة لا يتحقق إلا بالتقوى والعمل الصالح.

وعند النظر في جملة من الأعمال الصالحة المعيّنة، يتبين أنها تشمل ترك المعصية، وإقامة الصلاة، والمداومة على التسبيح والتكبير والتهليل، والإكثار من الصدقة، وصيام يومي الإثنين والخميس، وطلب الدعاء الصالح من الأخ الصالح، وما إلى ذلك من الأعمال المتصلة أساسًا بالعبادات. كما يرد في الأحاديث استعمال لفظ "صالح" مقرونًا بجملة من العبادات، مع التنبيه في الوقت نفسه إلى البعد الأخلاقي. ويظهر هذا البعد أحيانًا في الإشارة إلى الأخلاق الصالحة بوصفها مفهومًا مثاليًا عامًا، وأحيانًا أخرى من خلال تعابير أصيلة تدل على خصال خُلُقية معيّنة، مثل: الهدى الصالح، والسمت الصالح (السلوك والهيئة الحسنة)، والقول الصالح (الكلمة الطيبة)، والفأل الصالح (تفسير الوقائع تفسيرًا إيجابيًا).

أما بالنسبة للعباد الصالحين، فإن الأحاديث التي تناولهم تُبرز في الغالب خصالهم المتميزة في سياق الفضائل الدنيوية والأخروية، وما أعد لهم من النعيم جزاءً على صلاحهم. فمن ذلك قيام الليل، وهو من أجل الخصال، الذي داوم عليه الصالحون في السلف. كما أن الحياء، وهو ما يجي قلب الإنسان، يُعدّ من صفات العباد الصالحين. وأمّا الصالحون الذين يُبتلون بأشدّ الابتلاءات بعد الأنبياء، فإنهم يتميزون بالصبر والثبات أمام البلاء والمصيبة، حتى إن شوكةً تصيبهم تكون كفارةً لذنوبهم. وفوق ذلك، فإن الملائكة ترافق الصالحين عند استعدادهم لمغادرة الدنيا، فتلازمهم في سكرات الموت وفي القبر، وتُحسن معاملتهم وتبشّرهم، ليخلصوا في نهاية المطاف من عناء الحياة الفانية و يبلغوا السكينة الحقيقية في الحياة الأبدية.

وبناءً على ما توصل إليه هذا البحث، فإذا كان الحديث منصباً على الاستعمال الخاص للفظ "الصالح" في وصف بعض الشخصيات المتميزة الواردة في الأحاديث، فيُشار أولاً إلى أسلوب المخاطبة الذي جرى في ليلة المعراج حين استقبل الأنبياء النبي صلى الله عليه وسلم بقولهم: "مرحباً بالنبي الصالح، مرحباً بالأخ الصالح". كما وصف النبي صلى الله عليه وسلم عيسى عليه السلام بـ"العبد الصالح". وأبدى الرسول صلى الله عليه وسلم مظهرًا جليلاً من الوفاء حين بلغه خبر وفاة النجاشي ملك الحبشة، فقال: "توفي اليوم رجل صالح من الحبش، فهلّموا فصلوا عليه". وقد أثنى كذلك على بعض الصحابة رضي الله عنهم، كعبد الله بن عمر وعمرو بن العاص وسعد بن أبي وقاص وسعد بن معاذ، ووصفهم بصفات الصلاح لأسباب واعتبارات متنوعة.

ومن جهةٍ أخرى، فقد أصبح اللفظ "صالح" في كثير من النصوص الحديثية مرتبطاً بعدد من المفردات التي تحمل دلالات محددة وأكثر شمولاً، مثل: البيت الصالح، والعائلة الصالحة، والصديق الصالح، والجار الصالح، والمال الصالح، وما إلى ذلك. وتُقدَّر هذه المفردات في المجتمعات بدرجات متفاوتة، بما يعكس أهميتها الاجتماعية والدينية، ويبيّن كيفية توظيف اللفظ "صالح" للإشارة إلى مختلف مظاهر الخير والفضيلة في حياة الأفراد والمجتمعات.

وقد اعتمد هذا المقال على المصادر الحديثية الأساسية، بما في ذلك الكتب التسعة، ومصنّف عبد الرزاق، ومصنّف ابن أبي شيبة، والمعجم الكبير للطبراني، وصحيح ابن خزيمة، وصحيح ابن حبان، والسنن الكبرى للبيهقي. وقد جُمعت الروايات المتعلقة بالموضوع من هذه المصادر بقدر الإمكان، من غير التعرض لنقدها من جهة الصحة والضعف، وإنما وُضعت موضع التحليل من حيث دلالاتها ومضامينها ضمن عناوين محددة. وذلك لأن نطاق هذه المقالة يقتصر على تتبّع استعمال لفظ "صالح" مفرداً أو جمعاً في الروايات المرفوعة دون غيرها.

وختاماً، يجدر التنبيه إلى أنّ استعمال هذا اللفظ في الأحاديث النبوية يلتقي مع وروده في الآيات القرآنية من حيث الأسلوب والمضمون في جملة من الجوانب، مع بقاء بعض الفوارق الدلالية، كما يتميز بطابع أكثر عمليّة وشمولاً، الأمر الذي يُسهّم في تعميق الفهم لهذا اللفظ. ومن ثمّ، فإن مثل هذه الدراسات يمكن أن تسد فراغاً مهمّاً من خلال الكشف عن طرائق عرض ألفاظ القرآن الكريم ومصطلحاته في الأحاديث، وبيان كيفية توظيفها فيها، مع تقديم رؤية كلية بعيدة عن النهج التبسيطي الذي قد ينشأ عن قلة الاطلاع أو عن مستويات معينة من التدنّي. ويمكن أيضاً تناول مشتقات الجذر المتعلقة بلفظ "صالح"، مثل: صلاح، إصلاح، مصلح، صلح، وما شابهها، في

ضوء الأحاديث، وهو ما يقدم إسهامًا مماثلًا في هذا المجال. ولا يقتصر الأمر على الأحاديث نفسها، بل إن سياقات المصنّفين في كتب الحديث، أي كيف سجّلوا هذه الأحاديث تحت العناوين أو الموضوعات المختلفة، تقدّم أيضًا معطيات أصيلة وقيمة لفهم هذه المواضيع وتحليل أبعادها الدلالية.

الكلمات المفتاحية: الحديث، القرآن الكريم، العمل الصالح، العبد الصالح، الأخلاق الصالحة.

Kaynaklar / References

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 20. Basım, 2010.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *Musannefu Abdirrazzak*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Akın, Murat. “Değerler Eğitimi Açısından İman-Amel-i Salih İlişkisi”. *Toplumsal Bütünleşmede Değerler ve Eğitimi III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi (Bildiriler Kitabı)*. ed. Hasan Meydan. 237-247. Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Mirkâtü'l-mesâbih şerhu Mişkâtü'l-mesâbih*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002.
- Altuntaş, Abdurrahman. “Kur'an'da İnsanın Sâlih Olma Süreci”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2018), 81-113.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Çağrı, Mustafa. “Sâlih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çakır, Mustafa. “Fıkıh İlminin Bireyde Sâlih Amel Bilincinin Şekillenmesine Katkıları”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 41 (2023), 75-104.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Dumlu, Ömer. *Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Dumlu, Ömer. “Salâh Kavramı Üzerine Bir İnceleme”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 147-159.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Sa'd b. Ebû Vakkâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdillâh. *Şerhu Sahîhi Müslim: el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc, fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.
- Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî. *Tehzîbü'l-lüga*. thk. Muhammed 'Avd Mur'ib. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüsd, 1423/2003.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fi'temyîzi's-shâbe*. thk. Adil Ahmed-Ali Muhammed. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-İhsân fi'takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1412/1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1412/1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- Karagöz, İsmail. "Kur'an'da Sâlih Amel Kavramı Sâlih ve Muslih İnsanların Özellikleri". *Diyanet İlmî Dergi* 33/2 (1997), 59-72.
- Keskin, Hasan. "Fâtîr Suresi 10. Ayeti Bağlamında Tevhid Sözü İle Sâlih Amel İlişkisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 117-129.
- Kûrânî, Ahmed b. İsmail b. Osman. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdisi'l-Buhârî*. thk. Ahmed Azv. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-Sünne)*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1364/1945.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf b. Tâci'l-ârifîn. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1356.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Râgıb, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî. *el-Müfredât fi ğârîbi'l-Kur'ân*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, Ebû Dâvûd. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Yılmaz, Nusrettin. "Andragojik Açıdan Bir Değer Olarak Sâlih Amel". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 667-699.